

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 343.232

Федотова Ганна Валеріївна –
кандидат юридичних наук, старший
науковий співробітник, провідний
науковий співробітник науково-
організаційного відділу Державного
науково-дослідного інституту МВС
України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ У ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНІ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Досліджено витоки правового регулювання кримінального проступку в провідних країнах Європейського Союзу. Проаналізовано чинні джерела кримінального права Франції, Федеративної республіки Німеччина, Великобританії, у яких закріплено поділ злочинних діянь на види. Приділено увагу процесу формування законодавчих конструкцій щодо критеріїв диференціації злочинних діянь. Визначено основні кваліфікуючі ознаки кримінального проступку.

Ключові слова: кримінальне законодавство; злочинне діяння; злочин; кримінальний проступок; покарання.

Одним із напрямів реформування кримінального законодавства є впровадження інституту кримінального проступку з метою забезпечення основних процесів кримінально-правової політики держави, спрямованих на гармонізацію кримінального законодавства, тобто приведення його у відповідність до європейських стандартів на підставі положень

створеного в межах Ради Європи та Європейського Союзу (ЄС) рамкового загальноєвропейського кримінального законодавства.

З огляду на це, доцільно приділити увагу нормативно-правовим актам прогресивних держав ЄС, які регламентують питання щодо поняття злочинного діяння та його видів у правовому полі.

Батьківщиною континентальної правової сім'ї вважають Францію, а тому закону в цій державі відведено чільне місце серед джерел кримінального права. На сьогодні провідним джерелом французького кримінального права з 1 березня 1994 р. вважають Кримінальний кодекс (КК) Франції, прийнятий у 1992 р.

У чинному КК Франції, як і в кодексах 1791 і 1810 рр., загальне визначення поняття злочинного діяння відсутнє, хоча окремі його ознаки можна виокремити в змісті норм Загальної та Особливої частин, наприклад, тяжкість злочинного діяння (ст. 111–1 КК Франції), винність (ст. 121–3 КК Франції), вік кримінальної відповідальності (ст. 122–8 КК Франції), неосудність, що виключає кримінальну відповідальність (ст. 122–1 КК Франції) тощо [1].

У Франції поняття й ознаки злочину традиційно досліджують у межах кримінально-правової доктрини. Більшість французьких юристів вважають, що злочин – це діяння, яке порушує кримінальний закон, або таке, що передбачено та карається кримінальним законом. У сучасному кримінальному праві Франції злочинне діяння визначають як будь-яку дію чи бездіяльність, яку суспільство забороняє під загрозою кримінальної санкції (Ж. Прадель) або як порушення фундаментальних групових норм (М. Грапен).

Найбільш ґрунтовне визначення злочинного діяння запропонували автори Ж. Левассер, А. Шаван і Ж. Монтрей, на думку яких це – дія або бездіяльність, передбачена й карана кримінальним законом за вину його виконавця, які не можна виправдати втіленням якого-небудь права.

Таким чином, у теорії французького кримінального права немає не лише єдиного поняття злочинного діяння, а й спільної

думки стосовно його ключових ознак і структурних елементів [2, с. 153].

Основним матеріальним критерієм диференціації злочинних діянь слугує тяжкість діяння (раніше до таких критеріїв належали вид і розмір покарання, передбаченого за здійснення злочинного діяння). Залежно від ступеня тяжкості всі злочинні діяння поділяються на три групи: злочини, проступки, порушення.

У системі покарання за злочинні діяння існує поділ на кримінальні та виправні покарання.

У системі проступків, визначеній положенням КК Франції, переважну більшість становлять покарання виправного характеру, зокрема тюремне ув'язнення на строк до десяти років або штраф. Якщо проступок карається тюремним ув'язненням, можуть бути призначені одне або кілька покарань у вигляді позбавлення або обмеження таких прав, як позбавлення прав водія строком не більше ніж на п'ять років (воно може стосуватися тільки права водія на водіння поза професійною діяльністю) (п. 1); заборона на керування деякими транспортними засобами на строк не більше ніж на п'ять років (п. 2); анулювання прав водія із заборотою не більш ніж на п'ять років домагатися видачі нових прав (п. 3); конфіскація одного або кількох транспортних засобів, що належать засудженому (п. 4); заборона на строк не більше ніж на один рік використання одного або кількох транспортних засобів, що належать засудженому (п. 5); заборона на строк не більш як на п'ять років володіти або носити зброю, для чого потрібен дозвіл (п. 6); конфіскація однієї або кількох одиниць зброї, що належать засудженому або якими він вільно розпоряджається (п. 7); позбавлення дозволу на полювання із заборотою не більше ніж на п'ять років домагатися видачі нового дозволу (п. 8); заборона на строк не більше п'яти років видавати чеки (за певними винятками) і користуватися кредитними картками (п. 9); конфіскація предмета, який використовувався або призначався для вчинення злочинного діяння, або предмета, що є його наслідком (п. 10 ст. 131–6).

Покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав, визначені в ст. 131–6 КК Франції, можуть бути також призначені за проступки, які караються лише штрафом (ст. 131–7 КК Франції). Якщо проступок карається тюремним ув'язненням, суд може, за згодою підсудного, призначити виконання протягом строку від 40 до 240 год неоплачуваної роботи в громадських інтересах на користь державної юридичної особи або якоїсь асоціації, що має право здійснювати роботи в громадських інтересах (ст. 131–8 КК Франції). Покарання тюремним ув'язненням не може бути призначене разом з іншим покаранням у вигляді позбавлення або обмеження прав, а також із покаранням у вигляді виконання роботи в громадських інтересах.

Таке покарання, як штраф, призначають лише з урахуванням майнового стану особи: його доходів і майнових обов'язків. За вчинення проступків кодекс нерідко передбачає позбавлення волі та штраф.

У контексті вивчення підстав кримінальної відповідальності необхідно звернути увагу на те, що в КК Франції не визначено поняття складу злочину. Натомість йдеться про різні складові – три елементи злочину: легальний – діяння, закріплене в законі; матеріальний – об'єктивні ознаки злочинного діяння; моральний – суб'єктивні ознаки злочинного діяння.

Необхідною ознакою злочинного діяння визнано винність (вину). Про злочини або проступки не йдеться за умов відсутності умислу щодо їх скоєння. Крім того, у нормах КК Франції константовано скоєння проступку в разі: ненавмисного створення небезпеки іншій людині; необережності, недбалості (ст. 121–3 КК Франції). Загального визначення вини кримінальне законодавство не передбачає. У доктрині кримінального права існує вихідна позиція про поняття загальної (мінімальної) вини. Загальна вина – це той мінімум психологічної ознаки, без якої взагалі не може вчинятись злочинне діяння. Цей мінімум виявляється в простому вольовому моменті, за яким будь-яке діяння осудної особи (за винятком форс-мажорних обставин або

непереборної сили) є вольовим актом, оскільки у власне діянні наявний не лише матеріальний, а й психологічний елемент.

Теорія французького кримінального права передбачає різні ступені умислу: навмисний (формується протягом більш-менш тривалого часу) та спеціальний (вимагає здійснення діяння з певною метою). Ненавмисна вина наявна тоді, коли поведінка виконавця є усвідомленою та бажаною, проте останній не намагається досягти жодних шкідливих наслідків. У юридичній доктрині Франції наявні намагання ввести проміжну між умислом і необережністю форму вини – непростачувану необережність, за якої особа усвідомлено йде на ризик, небезпечний для іншої людини, сподіваючись водночас, що вона нікому не завдасть шкоди.

Таким чином, притягнення до кримінальної відповідальності зумовлено лише наявністю вказаних ознак злочинного діяння.

Положення сучасного КК Франції законодавець максимально наблизив до норм і принципів міжнародного кримінального права, передбачених міжнародними угодами [3, с. 20], у яких кримінальні проступки постають як складова триланкової системи поділу злочинних діянь. Чіткої термінології щодо злочину, проступку та правопорушення, на жаль, закон не містить. Натомість зазначені терміни об'єднано родовим поняттям «злочинні діяння». До того ж, відсутній технічний поділ злочинних діянь за главами, розділами, книгами, лише тяжкість діяння визначає його належність до певного виду. Окремі статті КК Франції містять посилання, які чітко визначають, до якого виду злочинних діянь належать учинені неправомірні дії (наприклад, відповідно до ст. 511–26 КК Франції, «замах на скоєння проступків, передбачених статтями 511–2, 511–3, 511–4, 511–5, 511–6, 511–9 та 511–15, карається такими покараннями...» [1]. Справи щодо проступків у Франції розглядає виправний трибунал [2].

Таким чином, у кримінально-правовій доктрині Франції кримінальний проступок слід тлумачити як будь-яку дію або бездіяльність, скоєну умисно або з необережності, заборонену в суспільстві під загрозою виправного покарання, визначеного

кримінальним законом. Крім того, за ступенем тяжкості до кримінального проступку належать нетяжкі діяння, що є важливим аргументом під час вирішення питання щодо вибору процедури кримінального переслідування та його кримінально-правових наслідків.

Провадження проступків впливає на визначення таких аспектів: системи покарання; термінів давності й підслідності кримінальних справ, зняття та погашення судимості; відтермінування покарання; предметної компетенції щодо юрисдикції.

До репрезентантів романо-германської правової сім'ї належить також Федеративна республіка Німеччина (ФРН). Особливістю кримінального права Німеччини є його неповна кодифікація, оскільки паралельно з КК ФРН [4] – кодифікованим актом існує чимало інших приписів, що передбачають за певні діяння покарання та розміщені в законах так званого додаткового права (Nebenstrafrecht).

Джерелами кримінального права ФРН є:

- 1) Конституція Німеччини 1949 р.;
- 2) КК Німеччини 1871 р., що ґрунтується на Пруському кримінальному уложенні 1851 р., КК ФРН від 13 листопада 1998 р.;
- 3) федеральні кримінальні закони, які містять норми щодо регулювання публічно- або цивільно-правових відносин, а в окремих випадках і кримінально-правових відносин;
- 4) кримінальне законодавство земель, відображене в постановах, що конкретизують відповідальність за правопорушення;
- 5) іноземне кримінальне законодавство.

Відповідно до положень КК ФРН, протиправні діяння поділяються на злочини та проступки (§ 12 КК ФРН «Злочини й проступки»).

Проступками (Geld-strafe) визнано протиправні діяння, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді позбавлення волі від одного року та менше або штраф (§ 12 (2) КК ФРН). До таких діянь належать: порушення офіційних оголошень, заняття забороненою проституцією, погроза злочином,

використання неправдивих свідочств про стан здоров'я тощо. За проступки здебільшого як альтернативне основному покаранню призначають штраф.

Розкриваючи сутність зазначених діянь, законодавець використовує спільне для них словосполучення «протиправні діяння». У науковій літературі наявні поняття «кримінально карані діяння» [5], «злочинні діяння» [2, с. 189–190]. Натомість у § 11 КК ФРН шляхом тлумачення термінології закону розкрито термін «діяння, що порушує право», тобто таке, яким скоюється (вчиняється) склад діяння, передбаченого кримінальним законом. Водночас скоєння (вчинення) діяння визначено як замах на діяння та його повне виконання. Замах на злочин карається завжди, а на проступок – лише в випадках, передбачених законом.

Покарання за діяння ґрунтується на вольовій дії чи бездіяльності людини (§ 13 КК ФРН). Так, відповідно до § 15 КК ФРН, карається тільки умисна дія, якщо закон прямо не передбачає покарання за необережну дію. Щодо форм вини зазначено: по-перше, якщо хтось під час учинення діяння не знає про обставину, яка стосується передбаченого законом складу злочину, то він діє ненавмисно; по-друге, той, хто під час учинення діяння помилково сприймає обставини, що могли б становити склад злочину, передбаченого більш м'яким законом, може бути покараний за умисне вчинення діяння саме за більш м'яким законом. Отже, кримінально-правовій доктрині притаманна вина у формі умислу та необережності.

Умисел може бути прямим і непрямим (побічним). Прямий умисел має два різновиди: перший, коли особа усвідомлює своє діяння, його наслідки та бажає не тільки його вчинити, а й досягти передбачуваних наслідків; у другому разі вважається, що той, хто, діючи, знає чи передбачає наслідок, теж не має права посилаючись на небажання передбачуваного наслідку. Необережність наявна, якщо особа не передбачає, що її діяння відповідає складу злочину, хоча могла це передбачати, а тому могла усвідомлювати протиправність своєї поведінки. У теорії

кримінального права ФРН розрізняють два види необережності: неусвідомлювану (особа взагалі не передбачає можливості настання злочинного наслідку) й усвідомлювану (особа передбачає можливість настання злочинного наслідку, проте вважає, що цього не станеться).

Завдяки пануючій в іноземному кримінальному праві презумпції, за якої більшість людей здатна усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, головну увагу приділено пошуку тих підстав, які виключають або зменшують осудність. Згідно з § 20 КК ФРН, без вини діє той, хто вчиняє діяння внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, недоумства чи іншого тяжкого психічного відхилення й нездатний усвідомлювати протиправність діяння чи діяти з усвідомленням його протиправності. Якщо з однієї із зазначених у § 20 КК ФРН причин здатність особи усвідомлювати протиправність діяння чи діяти відповідно до цього була суттєво змінена під час учинення діяння, то покарання може бути пом'якшено (абз. 1 § 49).

Нормами Кримінально-процесуального кодексу (КПК) ФРН регламентовано особливості кримінального провадження щодо проступків. Прокурор має право за згодою уповноваженого на відкриття судового розгляду суду відмовитися від переслідування в провадженні проступків, якщо вина особи, яка скоїла це діяння, є незначною і не існує публічного інтересу в переслідуванні (§ 153 КПК ФРН) [6].

До того ж, положення § 153а КПК ФРН передбачають умовне припинення кримінального провадження за наявності погодження суду й обвинуваченого всіх проступках під час винесення постанови про зобов'язання виплати із зазначенням грошової суми на користь організації або казни, посиленням на докладені зусилля для досягнення згоди між особою, яка вчинила неправомірне діяння, та потерпілим шляхом компенсації завданої шкоди. Прокуратура в такому разі має право відмовитися від пред'явлення обвинувачення, якщо цієї постанови достатньо для того, щоб не привертати увагу

громадськості до кримінального переслідування, та за умов, що цьому не перешкоджає тяжкість вини.

Зазначені вище положення (§ 153, 153а КПК ФРН) доповнює Закон ФРН «Про третейські суди в громадах» від 13 вересня 1990 р., відповідно до якого прокурор має право передати справу до третейського суду, якщо в результаті цього можна очікувати на позасудове рішення, зокрема відшкодування або укладання угоди між особою, яка скоїла діяння, та потерпілим у разі незацікавленості громадськості в пред'явленні цивільного позову.

Державну політику ФРН щодо криміналізації нетяжких злочинних діянь підтверджує факт обов'язкового порушення кримінального переслідування щодо проступків стосовно домашніх і сімейних крадіжок (§ 247 КК ФРН) та крадіжок або привласнення малоцінних предметів (§ 248а КК ФРН). Обидві норми застосовуються відповідно до певних майнових деліктів. Законодавець вважає, що подібні випадки зазвичай не призводять до подання заяви (повідомлення), а можуть бути вирішені в межах цивільного права або несудовим шляхом. Це рішення зумовлено тим, що лише кримінальне право орієнтоване на принцип винуватості, захист прав і свобод усіх членів суспільства, розгляд людини як відповідального громадянина цього суспільства. Положення кримінально-правового характеру своїми вимогами й санкціями спрямовують людину на правосвідомість і дисципліну.

Згідно з результатами вищевикладеного, доцільно зробити такі висновки: ФРН є державою «писаного права», у якій закон у широкому значенні завжди розглядався як керівне джерело. Ієрархічність системи кримінального права ФРН підтверджує наявність у її основі конституційних норм і міжнародно-правових актів. Кримінально-правові норми загалом мають принциповий характер, виражений у гармонізації меж покарання з урахуванням пріоритетності принципів охорони життя людини, її недоторканності, особистої свободи. Засадою класифікації злочинних діянь, зокрема поділу їх на злочини та проступки,

служе формальна ознака – покарання у вигляді позбавлення волі терміном менше року або штрафу. Основним елементом злочинного діяння є, передусім, дія/бездіяльність, тобто поведінка людини. Бездіяльність уважають діянням у кримінально-правовому сенсі, коли бездіяльна особа: а) має можливість активно діяти; б) усвідомлює цю можливість і на підставі закону зобов'язана активно діяти. Ознакою злочинного діяння є також протиправність, тобто будь-яке діяння, яке має ознаки «складу закону», об'єктивні та суб'єктивні передумови поведінки, необхідні для визнання злочинного діяння. Таким чином, злочинному діянню притаманні не лише наявні відокремлені ознаки (елементи), а й обов'язковий стійкий зв'язок між ними. Суспільна небезпека та шкода не розглядаються як ознака (елемент) злочинного діяння, але в юридичній літературі характеризуються як матеріальна ознака злочинного діяння [5, с. 123].

Своєрідний спектр злочинних діянь наявний у Великобританії, країні англосаксонської правової сім'ї. Історично першим і ключовим упродовж усього часу існування права цієї країни було і є прецедентне право. Незважаючи на те, що нині статутним правом урегульовано значну частину кримінально-правового матеріалу в цій галузі англійського права, воно зберігає другорядну значимість стосовно прецедентного права як джерело права. Це зумовлено не лише історичними особливостями, а й відсутністю об'єднуючого весь масив кримінального права акта – кримінального кодексу [2, с. 92]. В англійському праві поняття «злочин» у традиційному розумінні не існує, його усвідомлюють як шкоду, спричинену діянням державі та суспільним інтересам. Ще за часів середньовіччя в Англії побутувала своєрідна класифікація (категоризація) злочинів на три види: 1) тризн (treasons) – особливо небезпечні злочини, зокрема зрада, посягання на особу короля (королеви), членів його родини тощо; 2) фелонія (felonies) – тяжкий кримінальний злочин; 3) місдімінори (misdemeanor) – інші, переважно незначні, злочини. Фелонію в англійському феодальному праві розглядали як «образливе» правопорушення,

учинене васалом стосовно сеньйора. Уперше цей термін було згадано в Нортгемптонській асизі (XII ст.) під час визнання зради лорда. У XIV ст. у складі фелонії було виокремлено державну зраду – тризн. У англійському праві поняття фелонії охоплювало злочини, покарання за які полягало в смертній карі та конфіскації майна. Після скасування в XIX ст. смертної кари, а пізніше і конфіскації майна, до фелонії стали належати тяжкі злочини, що за ступенем суспільної небезпеки перебувають між державною зрадою та місдімінором. Із XIV ст. до категорії місдімінорів належали злочини, учинені стосовно інтересів приватних осіб, що не зачіпали інтересів корони та за які не передбачалася смертна кара й конфіскація майна. З прийняттям закону про кримінальне право Великобританії від 21 липня 1967 р. усі відмінності між фелонією та місдімінорами було скасовано, і нині ця класифікація становить історичний інтерес.

Більш важливим в англійському праві є поділ на злочини за загальним правом. Відносно злочинів загального права формується судова практика, оскільки остаточної дефініції злочину в законі (статуті) не передбачено. Водночас покарання за загальним правом може передбачатися кримінальним законом, а може й ні.

Найбільш придатною з технічної точки зору на сьогодні вважають класифікацію за процесуальним порядком, що протиставляє злочини, переслідувані за обвинувальним актом, злочинам, які не підлягають переслідуванню за обвинувальним актом (злочини, переслідувані в порядку спрощеного провадження). Серед інших підстав цієї класифікації – тяжкість злочину. Водночас головною відмінністю є те, що інколи справи повинен розглядати суд присяжних у той час, коли стосовно інших злочинів цілком прийнятим є обмеження завдячуючи спрощеній процедурі розгляду в мировому суді, яка не передбачає участі в ньому суду присяжних, справа розглядається одноосібно – чинним магістратом (суддею).

Злочини, які не підлягають переслідуванню за обвинувачувальним актом, називають *summary offences* (до них належать менш тяжкі злочини). *Either-way offences* – злочини

середньої тяжкості, які повинен розглядати Суд корони в разі, якщо обвинувачена особа не визнає своєї провини й наполягає на розгляді справи саме в цьому суді. Хоча такі справи можуть розглядатись мировими судами за наявності на те згоди обвинуваченої особи, та за рішення магістрату (судді), які входять до судового складу цього органу. До таких діянь, відповідно до закону, належать: деякі посягання на особу (тілесні ушкодження); майно (крадіжка); громадський порядок (небезпечне керування транспортним засобом).

Прийнятною є також класифікація злочинів, що передбачає їх розподіл на арештні та неарештні. Перші – це ті, що тягнуть за собою покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років. Відносно цих злочинів встановлено особливі правила арешту (наприклад, обмеження на звільнення заарештованого під заставу та ін.). Усі інші злочини вважають неарештними [7].

Дослідження правових систем провідних країн ЄС, перевірених часом і виправданих практикою, дають підстави зробити низку висновків.

У Європі законодавство донині є основною формою фіксації норм права, воно є більш доступним (у тому числі в перекладах), ніж наукова література й судова практика.

Кримінальне законодавство країн Франції, ФРН, Англії пройшло тривалим еволюційним шляхом щодо формування поняття злочинного діяння, його видів і кваліфікуючих ознак.

Загальними ознаками правового регулювання інституту кримінального проступку в кримінально-правовій доктрині зазначених країн слід уважати:

історично зумовлене походження кримінального проступку як виду злочинного діяння;

відсутність чіткої систематизації складів проступку в межах єдиного нормативного-правового акта;

наявність спільної кваліфікуючої ознаки «вид і міра покарання» залежно від чинної в країні системи покарання.

До індивідуальних ознак кримінального проступку у Франції, ФРН, належать такі.

У кримінальному праві Франції проступком визнано вчинене діяння, як умисно, так і з необережності, на відміну від злочинів, учинених лише умисно. На градації злочинних діянь позначається тяжкість діяння та санкція. До того ж, відповідні ознаки впливають на підсудність.

У ФРН злочинні діяння детермінуються відповідно до санкції, застосованої за їх учинення. До проступків застосовуються покарання у вигляді позбавлення волі строком від одного року та менше або штрафу.

Кримінальне право Великобританії кримінальний проступок як окремий вид злочинного діяння не розглядає, натомість містить декілька видів класифікації злочинів:

за об'єктом посягання (ступінь вагомості об'єкта) та за алфавітним порядком;

за ступенем небезпеки діяння (матеріально-правова; процесуально-правова). До 1967 р., згідно з матеріально-правовою класифікацією, відбувався поділ злочинів на три групи: особливо небезпечні, небезпечні (філонія), менш небезпечні (місдімінори). На сьогодні за матеріально-правовою ознакою злочини поділяються на дві групи – особливо небезпечні та інші. З процесуальної позиції відбувається поділ на: 1) злочини, справи щодо яких розглядають із дотриманням процедури, яка потребує обвинувального акта; 2) злочини, справи щодо яких розглядають у спрощеному порядку, або сумарні. Законом про поліцію та докази в 1997 р. було введено ще дві групи: 1) злочини, за вчинення яких підозрюваний може бути заарештований до суду; 2) злочини, за вчинення яких такий арешт не може відбутися;

залежно від джерел кримінальної відповідальності злочини поділяються відповідно до покарання, передбаченого загальним або статутним правом. Більшість злочинів підлягає покаранню за статутним правом, тоді як за нормами загального права до кримінальної відповідальності притягаються за найбільш тяжкі злочини.

Сучасну правову систему України було засновано на юридичних поняттях і принципах, притаманних романо-

германському типу правової системи, що пояснює схожість основних принципів регулювання держави з континентальною сім'єю.

Отже, розглянуті положення, якими регламентовано кримінальні проступки у Франції та ФРН, є найбільш наближеними до правової системи України, що зумовлює впровадження кримінального проступку за цим напрямом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крылова ; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 650 с.
2. Есаков Г. А. Уголовное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Г. А. Есаков, Н. Е. Крылова, А. В. Серебникова. – М. : Проспект, 2008. – 336 с.
3. Селяков Н. А. Уголовное законодательство стран Европейского Союза : [учеб. пособие] / Н. А. Селяков, А. Н. Ежов. – М. : Юпитер, 2005. – 240 с.
4. Уголовный кодекс Федеративной республики Германии / науч. ред. и вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г.-Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.
5. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2006. – 336 с.
6. Уголовно-процессуальный кодекс ФРГ. Рабочий перевод Германского Фонда международного правового сотрудничества и Организации безопасности и сотрудничества в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://pravo.org.ua/files/_\(1\).pdf](http://pravo.org.ua/files/_(1).pdf). – Загл. с экрана.
7. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч. для студ. вищ. закладів освіти] / М. І. Бажанов та ін. – Київ : Юрінком Інтер ; Харків : Право, 2002. – 416 с.